

İşçi Sınıfı Bilinci Üzerine Güncel Yaklaşımlar

Çetin YILMAZ*

Özet: ‘İşçi sınıfı bilinci’ kavramı son dönemlerde sosyal bilimler araştırmalarının gündeminden düşmüş durumdadır. Bu durum, ‘sınıf’ ve ‘sınıf bilinci’ gibi kavramların toplumsal ilişkileri açıklama gücünü yitirmesinden kaynaklanmamakta, özellikle 1980’lerden sonra tüm dünyada egemen olan ideolojik tercihlerin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. İşçi sınıfı bilinci, sınıf mücadelesi sonucunda gelişen tutum, algı ve davranışların sınıfsal bir içeriğe kavuşmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla, üretim ilişkilerindeki konular çerçevesinde şekillenen sınıf çıkarlarının bilincine varmak, sınıf mücadelesi dolayısıyla gerçekleşmektedir. Kaldı ki, işçilerin, sınıfsal mücadele içine girmeden önce, sınıfsal çıkarlarının bilincinde olmaları gerektiği varsayımı sınıf bilinci çalışmalarını belirsiz bir geleceğe ötelemek anlamına gelecektir. Bu çalışmada, literatürdeki işçi sınıfı bilinci kavramı üzerine yürütülen teorik tartışmalar ve alan araştırmaları değerlendirilerek, işçi sınıfı bilincini etkileyen faktörler ele alınmaya çalışılmıştır. Bu alan araştırmaları göstermektedir ki, işçi sınıfı bilinci; emek süreci, eğitim durumu, etnisite, toplumsal cinsiyet, köksüzlük gibi faktörlerin etkisi altında gelişmektedir. Kendini bir toplumsal sınıfa ait hissetmek ile başlayan işçi sınıfı bilinci, alternatif eşitlikçi bir toplumsal sistemin oluşturulması için mücadele etmeye doğru gelişim gösteren bir süreçtir. Bu teorik tartışmalar ve alan araştırmaları göstermektedir ki, işçi sınıfı bilinci, sınıf yapısındaki konuların kaçınılmaz değil, olası sonuçlarını ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşçi sınıfı bilinci, toplumsal sınıflar, sınıf mücadelesi, sınıf çıkarı.

Abstract: In the last decades the notion of ‘working class consciousness’ has lost its popularity in social science research. This situation does not originate from the losing explanatory capacity of the terms ‘class’ and ‘class consciousness’ of social relations, but rather especially from the reflection of ideological preferences which have dominated since 1980s. Working class consciousness connotes attitudes, perceptions and behaviors that develop through the process of class struggle. Hence, the comprehension of class interests which

* Öğr. Gör. ODTÜ Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi

are shaped by locations in production relations occurs through the mediation of class struggle. Besides, the assumption that before joining into class actions workers have to be aware fully of their class interests connotes deferring working class consciousness research to a very distant time in future. This study deals with the theoretical discussions and field research in literature and discusses the factors effecting working class consciousness. These field researches demonstrate that the development of working class consciousness is a effected by factors such as labor process, education, ethnicity, gender, uprootedness etc. Working class consciousness is a process develops through identification with a particular social class to struggle for an alternative egalitarian social order. These theoretical discussions and field research demonstrate that working class consciousness is not inevitable rather possible consequences of positions in class structure.

Keywords: Working-class consciousness, social classes, class struggle, class interest.

Giriş

Son yıllarda toplumsal ilişkilerin analizinde ‘sınıf’, ‘sınıf oluşumları’, ve ‘sınıf bilinci’ kavramları sosyal bilimlerde yeterli ilgi görmemektedir. Özellikle kapitalizmin alternatifsizliğini ilan etmesi ve ekonomik, sosyal ve politik düzlemde tüm dünyayı egemenliği altına alan neo-liberal ideoloji, sınıf kavramını sosyal bilimcilerin ilgi alanının dışına iten en önemli faktördür.

Fakat sosyal bilimlerde son dönemlerde kabul gören genel kanının aksine, sınıf kavramı, toplumsal eşitsizliklerin, yoksulluğun, işsizliğin vb. arttığı bir dünyada toplumsal gerçekliği ve toplumsal değişmeyi açıklama kapasitesini hala korumaktadır. Sosyal bilimlerde toplumsal gerçekliğin sınıf oluşumları, sınıf mücadelesi, sınıf bilinci gibi kavramlara gönderme yapmadan açıklanmaya çalışılması, aslında bir tarafın, egemen sınıfların, sınıf mücadelesinde hegemonyayı ele geçirdiklerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sosyal bilimler literatüründe sınıf, birçok farklı tanımla yapılan, üzerinde uzlaşma sağlanamayan kavramlardan biridir. Katznelson’a (1986) göre, kapitalist toplumlarda sınıf kavramını birbiriyle ilişkili dört düzey üzerinden tanımlamak mümkündür. Sınıfın ilk tanımlanma düzeyi, kapitalist ekonominin yapısal işleyişidir. Bu aşamada toplumsal sınıflar daha çok üretim ilişkilerindeki nesnel konumları çerçevesinde, sosyal bilimciler tarafından kapitalist üretim ilişkilerinin yapısal analizinde kullanılan analitik bir kavram olarak ele alınmaktadır. Sınıfın ikinci tanımlanma düzeyi, birinci düzey ile ilişkili olarak, insanların üretim ilişkileri dışında da sınıfsal ilişkileri yaşama ve deneyimlemesine –yaşam biçimi- atıf yapmaktadır. Sınıfın üçüncü tanımlanma düzeyinde sınıflar, ortak düşünceleri, kültürleri paylaşılan

toplumsal grupları ifade etmektedir. Sınıf oluşumunun son aşamasını ise, ortak düşünce ve kültürel değerleri paylaşan toplumsal grupların, sınıfsal çıkarları doğrultusunda kolektif eylemde bulunma kapasiteleri oluşturmaktadır. Kapitalist toplumlarda sınıf oluşumlarının analiz edilebilmesi bu dört aşamanın birlikte değerlendirilmesi ile mümkündür.

Bu çalışma, Katznelson'un (1986) sınıf oluşumları analizinin üçüncü aşaması üzerine odaklanacaktır. Marksist literatürde işçi sınıfı bilinci kavramının ele alınışı üzerine yürütülecek bir tartışmanın ardından, alan araştırmalarında sınıf bilinci üzerine etki eden faktöre –emek süreci, sendikal örgütlenme, etnisite ve toplumsal cinsiyet- değinilecek olan çalışmada, işçi sınıfı üzerine çalışmayı düşünen araştırmacılara küçük de olsa bir katkı sunmak hedeflenmektedir.

Sınıf Bilinci Çalışmalarındaki Gerilemenin Nedenleri

İşçi sınıfı bilinci ve işçi sınıfı kimliği üzerine yürütülen araştırmaları üç tarihsel dönemde analiz etmek mümkündür: 1950'ler ve 1960'lı yılları kapsayan birinci dönemde gerçekleştirilen toplumsal tabakalaşma araştırmalarında 'işçi sınıfı bilinci' kavramı önemli bir rol oynamaktadır. 1970'lerin ortasından 1990'lı yıllara kadar geçen süreyi kapsayan ikinci dönemde ise, işçi sınıfı bilinci üzerine alan araştırmaları yürütülmesine karşın, kavramın sosyal bilimlerdeki önemini görece yitirdiği görülmektedir. 1990'ların sonu ile başlayan üçüncü dönemde ise, işçi sınıfı kimliği üzerine yürütülen alan araştırmalarında sınırlı olsa bir canlanma meydana gelmiştir. Fakat bu dönemde araştırmacılar işçi sınıfı bilinci kavramından ziyade, işçi sınıfı kimliği algısı üzerine yoğunlaşmışlardır (Surrige, 2007). Özellikle 1990'lı yılların sonu ile birlikte 'sınıf oluşumların' 'kültür' kavramı ile birlikte ele alan sınıf çözümlemeleri, sınıf çalışmalarında bir canlanmaya sebep olsa da, bu sınırlı bir etki yaratmıştır.

Sınıf çalışmalarının azalmasının önemli sebepleri arasında, toplumsal üretim ilişkilerinin ve toplumsal sınıflar arasındaki çatışmaların bireylerin toplumsal kimliklerinin oluşumları ve bireylerin toplumsal gerçekliğe dair tutum, algı ve davranışları üzerindeki belirleyiciliğini yitirdiği iddiası vardır (Gorz, 1982; Laclau ve Chantal Mouffe, 1985; Beck 1992). Bu iddialar, özellikle Batı Avrupa toplumlarında görülen refah seviyesindeki görece yükselme ve aile geçmişi ile toplumsal konumun, toplumsal hareketlilik üzerindeki etkisini yitirdiği iddiaları ileri sürülerek desteklenmeye çalışılmaktadır (Clark ve Lipset, 1991).

'Endüstri sonrası' toplumda ekonomik kaynakların sahibi konumundaki kapitalistlerin egemenliklerini, 'teknokratik' bir sınıfa bıraktıklarını iddia eden Touraine (1971) bu değişimin, toplumsal mücadelenin ekseninin sosyo-ekonomik konulardan, sosyo-kültürel konulara doğru kaymasına yol açtığını belirtmektedir. Özellikle mavi yakalı işlerde meydana gelen düşüş, ekonomik ve maddi konular üzerinden gelişen toplumsal mücadelelerin yerini daha çok "post-materyalist" temalar etrafında örülen bir mücadeleler alanına bırakmasına yol açtığı iddia edilmektedir (Inglehart, 1990).

Sosyal bilimlerde sınıf bilinci çalışmalarındaki azalmanın bir diğer önemli nedeni de ‘yeni toplumsal hareketler’¹ kavramı çerçevesinde geliştirilen kuramlarda, sınıf ve toplumsal hareketler arasında herhangi bir belirlenim ilişkisinin kalmadığına dair olan varsayımdır (Melucci, 2007; Pakulski, 2005; 2007). Dini, etnik, bölgesel vb. kimlik oluşumlarının, bireylerin toplumsal gerçekliği yorumlamalarında üretim ilişkileri çerçevesinde belirlenen sınıfsal kimliklerden daha etkili olduğu iddiası, modern toplumda sınıf ilişkilerinin etkisinin epistemolojik düzlemde göz ardı edilmesinin de önünü açmıştır. Kısaca, ‘yeni toplumsal hareketler’ teorisyenleri, günümüz (*post*)modern toplumlarında, bireylerin, üretim ilişkilerindeki konumları tarafından belirlenen nesnel sınıfsal pozisyonlarına daha az duyarlı hale geldiklerini ileri sürmektedirler.

Fakat, toplumsal araştırmalar hala bireylerin, kendilerini bir toplumsal sınıfa ait hissettiklerini göstermektedir. Örneğin; 2000 ve 2004 yılları arasında Amerika’da yapılan araştırmalar, insanlara ‘eğer sosyal sınıfınızı belirtmek zorunda kalsaydınız, hangi toplumsal sınıfa ait olduğunuzu belirtirsiniz?’ sorusuna; çalışmaya katılanların yüzde 4’ünün üst sınıf, yüzde 47’sinin orta sınıf, yüzde 44’ünün işçi sınıfı ve yüzde 5’inin alt sınıf cevabını verdikleri görülmüştür (Hout, 2008). Benzer bir çalışma Richard Centers (1949) tarafından gerçekleştirilmiş ve katılanların yüzde 45’i orta sınıfı, yüzde 49’u ise işçi sınıfını tercih etmiştir. Bu rakamlar, sınıf kimliği algısının, geçmişten günümüze süreklilik arz ettiğini ve çok fazla değişmediğini, günümüz modern dünyasında da insanların hala sınıfsal farkındalıklarını koruduklarını göstermektedir.

Bireylerin, sınıfsal farkındalıklarının hala yüksek olmasına rağmen, işçi sınıfı bilinci üzerine araştırmalardaki azalma, sosyolojik ve tarihsel gelişmelerin kavramı geçersiz kılmasından ziyade, kavramın tanımlanmasında yaşanan zorluklardan kaynaklanmaktadır. Bu konuda Gordon Marshall (akt: Fantasia, 1995: 8) şunu dile getirmektedir:

“Sınıf hareketi pahasına sınıf imgelemleri üzerine aşırı vurgulama, akademik gözlemciler arasında genellikle benimsenen inanç olan, erkekler ve kadınların toplumu değiştirme girişiminden önce onu entelektüel olarak kavramaları gerektiği fikrine atfedilebilir. Bu önerme, sınıf hareketinin tarihi tarafından devrimci bir ölçekte ya da daha iddiasız bir ölçekte teyit edilmemiştir... Bilinç, toplumsal hareket tarafından oluşturulur ve değiştirilir... Deneyimler göstermektedir ki, önemli olan tutumlar ve hareketler arasındaki ilişkidir ve bunlar sadece bağlamsal (*contextually*) olarak çalışılabilir.”

Geleneksel Marksist düşüncenin de “kendinde-sınıf/kendi-için sınıf” arasında ilkini nesnel konumlara gönderme, ikincisini ise daha çok politik, ideolojik mücadele

¹ Melucci (2007) ‘yeni toplumsal hareketler’ kavramsallaştırmasındaki ‘yeni’ teriminin, kolektif eylemin, endüstriyel toplumdaki geleneksel emek hareketleri ve daha parçalanmış bir yapıya sahip günümüz modern toplumlarındaki hareketleri birbirinden ayırmak için kullanıldığını belirtmektedir.

çerçevesinde tanımlayarak birbirlerinden ayıran bakış açısı da, Marksist gelenek içinde sınıf bilinci çalışmalarında önemli açmazları beraberinde getirmiştir.

Marksist Gelenekte İşçi Sınıfı Bilincinin Kavramsallaştırılması

Marksist gelenek çerçevesinde yürütülen işçi sınıfı bilinci çalışmalarında kavram; sınıf yapısı, sınıfsal konumlar, sınıf çıkarları, sınıf mücadelesi ve toplumsal değişim süreçleri ile ilişkileri çerçevesinde ele alınmaktadır (Wright, 1991). İşçi sınıfı bilinci, bireylerin genel sınıf sistemi içindeki konumlarının, bu konumlara uygun sınıfsal çıkarların farkındalığını ve kapitalist sistemi dönüştürecek toplumsal eylemlerin gerçekleştirilmesini ima etmektedir (Ollmann, 1972). Rinehart ve Okraku (1974) işçi sınıfı bilincini, orta sınıf bilinci ile karşılaştırarak tanımlamaktadır. Orta sınıf bilinci, orta sınıf değer ve yaşam biçimlerinin kabulünün yanı sıra, toplumun ekonomik, sosyal ve politik kurumlarının adil bir biçimde işlediği düşüncelerini kapsamakta ve egemen ideolojinin ve görüşlerin eleştirisiz kabulünü içermektedir. Buna karşılık işçi sınıfı bilinci, ücretli emekçilerin kendileri ile aynı toplumsal konumlarını paylaşanlar ile özdeşleşmelerinin ötesinde, toplumun merkezi kurumları tarafından empoze edilen ideolojilere karşı tutumları da içermektedir.

Marksist gelenek içerisinde sınıf bilinci kavramına odaklanan en önemli iki isim Lenin (1992 [1902]) ve Lukacs (1971 [1923]) olmuşlardır. Lenin'e (1992 [1902]) göre işçi sınıfı kendiliğinden sadece sendikal bir bilinç geliştirebilir. Sendikal bilincin sınırlarını aşamayan işçilerin 'yanlış bilinç' içinde olduklarını ima eden Lenin, yanlış bilinç durumunu, nesnel koşulların proleter bir devrimi mümkün kılması halinde bile, devrim sürecinde işçilerin kendi rollerini fark edememeleri olarak tanımlamaktadır.

Lukacs (1971 [1923]) ise, sınıf bilincini 'psikolojik sınıf bilinci' (*psychological class consciousness*) ve 'atfedilen sınıf bilinci' (*imputed class consciousness*) ayrımı üzerinden kavramsallaştırmaktadır. İlk kavram, 'yanlış-bilinç' durumunu ifade ederken, ikinci kavram 'doğru/devrimci' bilinç durumuna işaret etmektedir. Lukacs, kapitalist toplumsal ilişkilerin fetişistik karakterinin bireylerin, toplumsal ilişkilerin sömürücü karakterini bütüncül olarak değerlendirebilmelerini engellediğini belirterek, sadece işçi sınıfının, toplumsal üretim ilişkilerindeki konumlarından ötürü, bu toplumsal ilişkilerin doğru temsiline ulaşabileceğini iddia etmektedir².

'Atfedilen sınıf bilinci' kavramı ile Lukacs, işçi sınıfının sınıfsal konumları çerçevesinde akılcı davranışları ile gerçekleştirecekleri bir durumu ima ederek, 'teleolojik' bir yorumda bulunmaktadır (Bayat, 1994: 174). Lukacs, proletaryayı,

² Lukacs, devrimci işçi sınıfı bilincini bilim, hakikat ve teori ile özdeşleştirerek ancak işçi sınıfının toplumsal ilişkileri bütün açıklığıyla kavrayabilecek bilgiye sahip olabileceğini belirtmektedir (Eagleton, 1996).

bireyler gibi duygu ve düşünceler ile donatılmış kolektif özneler olarak değerlendirerek, sınıf bilincini, o sınıfı oluşturan bireylerin özellikleri olmasından öte, kolektif aktörler olarak sınıfların sahip oldukları düşünceler olarak ele almaktadır. Lukacs'a göre sınıflar, üretim ilişkileri içinde aynı pozisyonu paylaşan, kendilerini kollektiviteye dönüştürme potansiyeli bulunan toplumsal faillerdir (Wright, 1985: 242). Lukacs'ın kavramsallaştırmasında, sınıfların kendilerini kolektif özneler olarak örgütlenme süreçleri, üretim ilişkilerindeki konumların doğrusal bir uzantısı olarak görülmüş ve bu süreçte yaşanacak zorluklar çözümleme dışında bırakılmıştır (Callinicos, 1998: 138).

Lukacs ve Lenin'in, yanlış bilinç ve devrimci işçi sınıfı bilinci üzerindeki ayrımı, Marx'ın 'kendinde sınıf' ve 'kendi-için sınıf' ayrımına dayanmaktadır. Marx (1962 [1847]: 157) bu ayrımı *Felsefe'nin Sefaleti*'nde şu şekilde ortaya koymaktadır;

“Ekonomik koşullar ülkenin halk yığınlarını ilkin işçi haline getirir. Sermayenin dayanışması, bu yığın için ortak bir durum, ortak çıkarlar yaratmıştır. Bu yığın böylece, daha şimdiden sermaye karşısında bir sınıftır, ama henüz *kendisi için* değil. Ancak birkaç evresini belirtmiş olduğumuz bu savaşım içinde bu yığın birleşir ve *kendisini kendisi için bir sınıf* olarak oluşturur. Savunduğu çıkarlar sınıf çıkarları olur. Ama sınıfın sınıfa karşı savaşımı, politik bir savaşımdır.”*

'Kendi-için-sınıf' kavramı ile Marx, sınıf yapısından kaynaklı antagonistik sınıf çıkarlarının farkında olan, kendi sınıfsal çıkarlarının ancak sınıf mücadelesi aracılığıyla kurulacak yeni toplumsal düzende gerçekleşeceğini bilen kolektif bir özne olarak işçi sınıfından söz etmektedir (Ben-Polart, 1985: 62).

'Kendinde-sınıf/kendi-için sınıf' ve 'doğru bilinç/yanlış-bilinç' kavramsal ikilikleri üzerinden sınıf bilinci çalışmalarını gerçekleştirmek, sınıfsal tutum ve davranışların oluşumunda sınıf deneyimi ve sınıf mücadelesinin etkilerini önemsizleştirmektedir (Bulut, 2010). Halbuki bireyler ve toplumsal gruplar, diğer toplumsal gruplar ile girdikleri mücadelelerde kendilerini sınıfsal kollektivitelere olarak örgütlerler. Bu konuda Thompson (1995: 136) şunu belirtmektedir:

“sınıflar, etrafına bakınan, düşman bir sınıf bulan ve mücadele etmeye başlayan ayrı oluşumlar olarak var olmazlar. Tam tersine, insanlar kendilerini belirlenmiş yapılar içinde bulurlar, sömürüyü deneyimler, antagonistik çıkarları fark ederler, bu konular etrafında mücadeleye girişler ve bu mücadele sürecinde kendilerini sınıf olarak keşfederler, bu keşfi sınıf bilinci olarak öğrenirler. Sınıf ve sınıf bilinci, gerçek tarihsel süreçlerde, her zaman sondadır başta değil.”

Marx (1992 [1845]: 91) *Alman İdeolojisi*'nde “tek tek bireyler ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana

* Vurgular yazara aittir.

getirirler” diyerek sınıf mücadelesinin, sınıfsal bilince önceliğini vurgulamaktadır. Kısacası, sınıflar ve sınıf mücadelesi, sınıf bilinci ve aktif politik bir mücadelenin olmadığı durumlarda da var olabilirler (Callinicos, 1998).

Sınıfı, bir ‘kategori’ veya ‘yapı’ olarak değil, bir ilişki ve süreç olarak gören Thompson’un, sınıf analizi, ‘deneyim’ kavramına yaptığı vurgu ile sınıf bilinci çalışmalarında önemli bir açılım sunmaktadır. Thompson’a (2004: 40) göre;

“Sınıf deneyimi, büyük ölçüde insanların içine doğdukları ya da iradeleri dışında girdikleri üretim ilişkileri tarafından belirlenir. Sınıf bilinci, gelenekler, değer sistemleri, düşünceler ve kurumsal biçimlerde somutlaşan bu deneyimlerin kültürel biçimde ele alınmasıdır. Deneyim kesin görünse de sınıf bilinci görünmez”.

‘Deneyim’ kavramı, Thompson’un sınıf anlayışında hayati bir yere sahiptir. Çünkü deneyim kavramı olaylar ve fenomenlerin tarihsel oluşumlar olduklarını hatırlatarak, sınıf oluşumlarının tarihsel bir süreç içinde kavranabileceğini belirtmektedir. Thompson (2004: 42) sınıf oluşumlarında tarihsel sürecin önemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Ve biz tarihi belirli bir anda durdurursak, ortada sınıflar kalmaz; yalnızca çok değişik deneyimleri ile çok sayıda insan kalır. Ama biz bu insanları toplumsal değişim içinde yeterince izlersek, ilişkilerinde, düşüncelerinde ve kurumlarında düzenlilik görürüz. Sınıf, insanların kendi tarihlerini yaşarken kendilerinin tanımladığı bir şeydir ve sonuçta sınıfın nihai tanımlaması da budur.”

Toplumsal sınıfları, salt üretim araçları ile ilişkileri çerçevesinde tanımlamanın sınıfları matematiksel bir hesaba dayandığını belirten Thompson (2004: 40), üretim ilişkilerindeki bu konulardan hareketle gerçekleştirilecek analizlerin sınıf bilincini, işçi sınıfının kendi durumunun ve gerçek çıkarlarının farkında olması halinde sahip olması gereken, ama nadiren sahip olduğu, bir duruma indirgediğini belirtmektedir.

Thompson’un, sınıf tanımlaması, Anderson (1998) tarafından çok iradeci ve öznelci olduğu noktasında eleştirilmiştir. Anderson’a göre, Thompson’un sınıf kavramsallaştırması, sınıf bilincinin olmadığı yerde sınıfın olmayacağı imasını taşımakta ve sınıf oluşumundaki nesnel süreçlerin analiz edilmesini imkansız kılmaktadır. Fakat sınıfsal deneyimin önemli bir uğrağı olarak üretim ilişkilerine gönderme yapan Thompson’un, sınıf tanımlaması hem yapısal öğelerin hem de kültür ve bilinç formlarının analizine imkan tanımaktadır. Thompson’un sınıf oluşumu analizi, toplumsal ilişkileri yapısal belirlenimleri çerçevesinde değerlendirmekle birlikte, toplumsal yapıların, toplumsal ilişkiler tarafından oluşturulduğuna dair söylemi ile sosyal bilimlerdeki en önemli tartışma konularından özne/yapı arasındaki dikotomik kavrayışın ötesine geçme imkanını sunmaktadır.

Przeworski'de (1977) benzer bir şekilde toplumsal sınıfların oluşumunda sınıf mücadelesinin önemine dikkat çekmektedir. Przeworski'ye (1977) göre toplumsal sınıflar, üretim ilişkilerindeki nesnel pozisyonlar çerçevesinde değil, mücadeleler üzerinden oluşmaktadırlar. Fakat geleneksel Marksist yaklaşımlar, sınıf mücadelelerini ya ekonomik yapının gölge fenomenine ya da her türlü belirlenmişlikten azade bir sürece indirgediklerinden dolayı sınıf mücadeleleri üzerine teorik düşünmeye izin vermemektedir. Sınıf mücadeleleri ne bir gölge fenomen ne de her türlü belirlenmişlikten arınmış süreçlerdir. Ekonomik, politik ve ideolojik ilişkiler çerçevesinde belirlenen sınıf mücadelelerinin, sınıf oluşum süreçleri üzerinde özerk etkileri vardır. Fakat aynı zamanda bu mücadeleler, sınıf mücadelesinin çerçevesini belirleyen ekonomik, politik ve ideolojik ilişkilerin de dönüşümünü sağlamaktadırlar. Ekonomik, politik ve ideolojik süreçleri, sınıf mücadeleleri ile karşılıklı belirlenmişlik ilişkisi ele almak, “kendinde-sınıf” ve “kendi-için-sınıf” farklılaşmasını aşarak, sınıf bilinci çalışmalarında önemli bir açılım sunmaktadır.

Bireyler kendilerini, özgür iradelerinin dışında, yapılaşmış maddi üretim ilişkileri içindeki konumlarında bulurlar. Bu objektif sınıf konumları uzlaşmaz çelişkiler barındırdıklarından dolayı aynı zamanda sınıf mücadelesinin koşullarını da oluştururlar. Bu durumlar toplumsal kurallar ve ahlaki kodlar ile çevrelenerek toplumsal eşitsizlikleri ve yöneten/yönetilen toplumsal kesimler arasındaki ilişkileri meşrulaştırırlar. Toplumsal eşitsizlikleri meşrulaştıran bu kural ve kodların askıya alınması ile birlikte tabi toplumsal sınıflar arasında adaletsizlik hissi gelişmeye ve ahlaki öfke kabarmaya başlar. Bu kültürel ortam içinde gelişen sınıf bilincinin farklı tonları bu ahlaki öfke ve adaletsizlik hissini sömürü kavramı ile ifade edilmesi ile birlikte gelişir (Özguçurlu, 2010). İşçi sınıfı bilinci, sınıf mücadelesi deneyimi aracılığıyla, çalışan kesimler arasında toplumsal adaletsizlik hissinden, alternatif bir toplumsal sistemin yaratılması için mücadele isteğinin gelişmesine doğru ilerleyen bir süreçtir.

Bir Süreç Olarak İşçi Sınıfı Bilinci

Geleneksel Marksist literatürde, sınıf bilinci teması üzerine yürütülen tartışmaların merkezini, kavramın felsefi ve metodolojik olarak ele alınışı oluşturmaktadır. Tartışmalar daha çok bireylerin kendi tarihlerinin yaratıcısı olup olmadığı üzerinde yoğunlaşarak, sosyal bilimlerin –özellikle sosyolojinin- en önemli konularından biri olan ‘özne’/‘nesne’ ayrımının nasıl kurgulanacağı etrafında ilerlemektedir. Bu yönelimler doğrultusunda yürütülen tartışmalarda, sınıf yapısı ve sınıf bilinci arasındaki ampirik ilişkinin nasıl kurgulanacağına dair sorular cevapsız bırakılmaktadır (Wright, 1985: 241).

Sınıf yapısı ve sınıf bilinci arasındaki ilişkinin ampirik olarak ele alındığı çalışmalarda, -birbirlerinden farklılıkları bulunmakla birlikte- sınıf bilincinin, bir süreç olarak kavramsallaştırıldığı görülmektedir (Rosenberg, 1953; Leggett, 1968;

Milliband, 1971; Mann, 1973; Giddens, 1981). Sınıf bilinci üzerine erken dönem çalışmasında Rosenberg (1953) sınıf bilincini; bireylerin sınıf yapısı içindeki kendi konumlarına dair bireysel psikolojik algılamaları olarak tanımlamıştır. Rosenberg (1953) sınıf bilincinin, ilk olarak bireylerin, nesnel olarak ait oldukları toplumsal sınıf ile özdeşleşmeleri çerçevesinde başlayacağını belirtmektedir. Bireylerin, üretim ilişkilerinde kendisi ile aynı konumu işgal edenlerle birleşmesini içeren ikinci süreci, bireylerin kendilerini farklı nesnel pozisyonları paylaşan ‘diğerleri’nden ayırması takip etmektedir. Bu kavramsallaştırmaya benzer bir ele alış Leggett (1968) tarafından sınıf bilinci üzerine yürütülen öncü çalışmalardan olan ‘*Trk, Sınıf ve Emek; Detroit’e İşçi Sınıfı Bilinci*’ isimli kitapta yapılmıştır. Leggett (1968) sınıf bilincini, sınıf ifadeleştirmelerinden (*class verbalizations*) şüphecilğe ve eşitlikçi militanlığa doğru ilerleyen zihinsel durumlar olarak tanımlamıştır.

Sınıf bilincini, farklı süreçlerin bir araya gelmesi çerçevesinde gelişen bir olgu olarak ele alan diğer bir çalışma ise Michael Mann (1973) tarafından yapılmıştır. Mann’a (1973) göre, sınıf bilinci ilk olarak, bir kişinin kendisini işçi sınıfının bir üyesi olarak tanımladığı sınıf kimliğinin (*class identity*) oluşumu ile başlar. İkinci süreç, kapitalistlerin ve onların temsilcilerinin işçilerin rakibi olarak algılandığı, sınıf karşıtlığı (*class opposition*) çerçevesinde gelişir. Sınıf bütünlüğü (*class totality*) olarak tanımlanan üçüncü süreç ise, bireylerin kendi toplumsal konumlarının ve tüm toplumun bütünsel olarak kavranmasını içerir. Sınıf bilincinin son süreci, sömürü ilişkileri üzerine kurulu olan kapitalist sisteme karşı, alternatif bir toplumsal düzen anlayışının gelişmesidir. Tarihte ender rastlanan devrimci işçi sınıfı bilinci, tüm bu dört elemanın bir araya gelmesi ile oluşmaktadır.

Giddens (1981) benzer bir kavramsallaştırma ile işçi sınıfı bilincini, sınıf kimliği oluşumundan, devrimci sınıf bilincinin gelişimine doğru giden bir süreç olarak ele almaktadır. Giddens’a (1981) göre, sınıf bilincinin en gelişmemiş hali bir sınıf ile özdeşleşmek ve diğer sınıfların varlığının bilincinde olmaktır. İkinci olarak sınıf bilinci, sınıf çatışmasının varlığını ve toplumsal sınıfların çıkarlarının birbirlerinden farklı olduğunun anlaşılmasını gerektirir. Devrimci sınıf bilinci olarak kavramsallaştırılan son süreç ise, var olan iktidar yapısına karşı örgütlenmenin ve sınıf hareketi yaratarak alternatif bir toplumsal düzen kurmanın mümkünlüğüne dair eylemli bir çabayı içermektedir.

İşçi sınıfı bilinci üzerine araştırma yapan bir diğer isim olan Miliband (1971) sınıf bilincinin en ilkel halinin bireyin kendini bir toplumsal sınıfa ait hissetmesi olduğunu belirtir. Sınıf bilincinin ikinci göstergesi ise, bireylerin kendilerini ait hissettiği toplumsal sınıfın ‘doğrudan çıkarları’nın (*immediate interest*) farkına varmasıdır. Üçüncü süreç, bu sınıfsal çıkarların farkına varmanın ötesinde, bu çıkarları geliştirme isteğini içerir. Son süreç ise, tüm bu üç boyutun ötesinde, sınıfın doğrudan çıkarlarının aşılarak daha genel çıkarların küresel boyutta kavranmasını içermektedir.

İşçi sınıfı bilincini bir süreç olarak ele alan çalışmaların ortak özelliği, işçi sınıfı bilincini sınıfsal bir kimlikle özdeşleşerek sınıfın doğrudan çıkarlarını

ilgilendiren konulardan, egemen kapitalist sisteme alternatif bir toplumsal düzen yaratmaya doğru girilen toplumsal eylemlere doğru bir ilerleme olarak ele almalarıdır. Fakat işçi sınıfı bilincinin yükselmesi, bir düzeyden diğer bir düzeye pürüzsüz bir geçişi, sıçramayı ima etmemektedir. Sınıf bilinci oluşumu, bu aşamaların hepsini aynı anda içinde barındırabilir (Özügurlu, 2010). Çünkü sömürülen toplumsal sınıfların bilinçleri, biri kendi ait oldukları toplumsal sınıfların çıkar, arzu ve isteklerini yansıtan, diğeri ise geçmişten getirdikleri ve daha çok egemen toplumsal sınıfların düşünsel dünyasının izlerini taşıyan ‘çelişkili bir bilinç’ (*contradictory conciousness*) halidir (Gramsci, 1971: 333).

Lopreato ve Hazelring, işçi sınıfı bilincini bir süreç olarak ele almanın, devrimci bilinç durumunun yokluğunda da sınıfsal aidiyet, tutum, algı ve davranışlarının üzerinde çalışma imkanının önünü açacağını belirtmektedirler. Böyle bir kavrayış, işçi sınıfı bilincini mücadele süreci içinde gelişen bir fenomen olarak ele almaktadır. Marx’ın kimi zaman sözünü ettiği bütünüyle gelişmiş sınıf bilincini, -tarihte çok ender karşılaşılan bir durum olmasından kaynaklı olarak- sosyal bilimlerin bilgi nesnesi olarak ele almak çok zor olmaktadır. Fakat sınıf bilincini farklı süreçlerden oluşan zihinsel bir pozisyon olarak değerlendirmek, her evrenin farklılıkları ile analiz edilebilmesini mümkün kılacaktır (akt: Zingraff ve Schulman, 1984: 9). Çalışmanın bir sonraki bölümünde emek süreci, etnisite, toplumsal cinsiyet ve sendika üyeliğinin işçi sınıfı bilinci üzerindeki etkileri alan araştırmaları çerçevesinde değerlendirilecektir.

İşçi Sınıfı Bilincini Etkileyen Faktörler

Özellikle 1990’lı yılların sonları ile birlikte sınıf analizleri ve sınıf bilinci çalışmalarında –özellikle Britanya kaynaklı- bir canlanma yaşanmakta olduğunu görmekteyiz. Daha çok kültüralist bir bakış açısıyla yürütülen alan araştırmalarında, işçi sınıfı bilincinden ziyade, sınıf kimliği üzerinde odaklanıldığı görülmektedir. Sınıf kimliği algısı üzerine yürütülen bu niteliksel alan araştırmaları, insanların, sınıflar hakkında kendi benliklerinin dışında bir gerçeklik olarak konuşma konusunda problemleri olmadığını, fakat kendi benlik ve kimliklerinden söz ederken, sınıf kavramını kullanmaktan çekindiklerini göstermektedir. İnsanlar, sınıfsal kimliklerini belirtme konusunda çoğu zaman isteksiz davranmakta ve ‘savunmacı’, ‘ikircikli’, ‘çelişkili’ ve ‘muğlak’ bir dil kullanmaktadırlar. Kısacası, insanlar hala toplumsal eşitsizliklerin farkındayken ve politik bir aktör olarak sınıflar hakkında konuşmaktayken, kendilerini belirli bir toplumsal sınıfla özdeşleştirmekten kaçınılmaktadırlar (Skeggs, 1997; Savage, *vd*, 2001; Geoff ve Clare, 2005).

Bu alan araştırmaları, sınıf kimliğinin ve sınıf algısının oluşumu üzerine önemli bilgiler sunmasına rağmen, sınıf bilinci kavramının çok-yönlü özelliğini göz ardı etmektedirler. Sınıf bilincini, ‘nesnel sınıfsal konumlar’ ve ‘öznel bilinç’ durumları arasındaki ilişkiler çerçevesinde analiz eden ve sınıf bilincini sınıf kimliğini de içerecek şekilde ele alan araştırmalar göstermektedir ki; etnisite, toplumsal cinsiyet, köksüzlük (*uprootedness*), sendika üyeliği, iş tatmin düzeyi, mesleki saygınlık, eğitim, iş güvenliği ve emek süreci gibi konular sınıf bilinci üzerindeki en

önemli faktörlerdir (Leggett, 1964; Leggett, 1968; Schulman ve Buttel, 1978; Buttel ve Flinn, 1979; Zingraff ve Schulman, 1984; Heaton, 1987; Vallas, 1987; Jones, 2001; Wallace ve Junisbai, 2004; Roth, 2008). Bu alan araştırmalarında; düşük iş tatmin düzeyi yaşayan, güvencesiz çalışan, eğitim seviyesi düşük, sendika üyesi olan ve azınlık toplumsal kimliklere sahip bireylerin sınıfsal kimliklerini daha net ifade ettikleri, toplumsal eşitsizliklere dair daha duyarlı oldukları ve daha eşitlikçi bir toplumsal düzen için mücadele etmek gerektiği fikrini paylaştıkları görülmektedir.

Emek Süreci ve İşçi Sınıfı Bilinci

Kapitalist emek süreci, metaların üretilmelerinin yanı sıra, toplumsal sistemin ideolojik ve politik yeniden üretiminin de gerçekleştiği bir süreç olmasından dolayı, işçi sınıfı bilinci çalışmalarında üzerinde önemli durulan bir konudur (Burawoy, 1985; Wright, 1985). Fakat Harry Braverman'ın (1974) *“Emek ve Tekelci Kapitalizm”* (Labor and Monopoly Capitalism) isimli ön açıcı çalışmasına kadar, Marksist gelenek içinde emek süreci analizine yeterli ilginin gösterilmediği görülmektedir. Braverman'ın ana tezine göre, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi, işgücünün “vasıfsızlaşması”nı beraberinde getirmiştir. İşgücünün vasıfsızlaştırılması ile birlikte sermayenin vasıflı işgücüne olan bağımlılığı azalacak, dolayısıyla işgücü maliyetleri düşecektir. Braverman'a göre, sermaye emek sürecindeki denetimini artırabilmek için emek sürecinin Taylorist bilimsel yöntemler ile işi olabildiğince küçük parçalara bölerek, “tasarım” ve “uygulama” süreçlerini birbirinden koparmış ve emeği kendine tabi kılmıştır.³

Frederick Winslow Taylor'un *“Bilimsel Yönetimin İlkeleri”* (The Principles of Scientific Management) isimli çalışması 1911 yılında yayınlanmıştır. Taylor'un emek süreci üzerine geliştirdiği düşünceler, Henry Ford'un otomobil fabrikasında döner band uygulaması ile hayata geçirilmiştir. Fakat Taylorist ilkeler, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası Fordist birikim rejimi çerçevesinde yaygınlaşmıştır. Fordizmi, emek sürecindeki bir uygulama olmanın ötesinde, bir yaşam biçimi olarak ele almak daha doğru olacaktır. Büyük şirketlerin piyasaya gittikçe daha fazla sürmeye başladıkları ürünlerinin kitlesel olarak, yani çalışanlar tarafından tüketilmesi gerekliliği fikrine dayanan Fordizm, bu tüketimi gerçekleştirecek istek ve arzuya sahip ve aynı zamanda yeterli boş zamanı olan ‘yeni insan’ tipinin yaratılmasını hedefliyordu (Harvey, 1999).

Fakat 1970'lerin sonlarına doğru dünya kapitalist sisteminde meydana gelen daralma sonucunda Fordist ilkelerin sorgulanmaya ve yerini daha esnek post-fordist sisteme bırakmaya başladığını görmekteyiz. Fordist birikim rejiminden, post-fordist birikim rejimine doğru gerçekleşen dönüşümde, firmalar piyasalardaki talep

³ Braverman'ın (1974) “vasıfsızlaşma” tezi, daha sonra birçok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Fakat “vasıfsızlaşma”nın kapitalizmin genel bir eğilimi olduğunu destekleyen çalışmalar da yapılmıştır. Emek süreci tartışmalarının ayrıntılı bir değerlendirilmesi için (bkz. Yücesan-Özdemir, 2008).

değişimlerine daha hızlı uyum sağlamak için daha esnek bir şekilde örgütlenmeye başlamışlardır. Esnek bir şekilde örgütlenen firmalar, işgücünü de, 'merkez' ve 'çevre' olmak üzere iki ana kampa ayırarak işçiler arasında kutuplaşmayı gittikçe artırmıştır. Merkez işgücü kalifiye ve işlevsel bir esnekliğe sahipken, çevre işgücü ise sözleşmeli, iş güvencesinden yoksun, kullanıp atılabilir bir konumdadır. Esneklik kavramı bir taraftan, üretim aşamasında bireysel inisiyatifi ve yaratıcılığı imlerken, diğer taraftan işletmelerin ve devletin değişen politik atmosfere, piyasada değişen talebe göre işçileri kiralama, işten çıkarma, farklı işlevlerde kullanma gibi uygulamalarla çalışanların kazanımlarını ellerinden almanın önünü açmaktadır (Dunk, 2002).

Esneklik uygulamaları aracılığıyla işletmeler 'takım çalışması', 'kalite çemberleri', 'toplam kalite' gibi uygulamalar aracılığıyla çalışanların yönetim sürecine katılımlarını artırmaya çalışmakta, fakat bu uygulamalar daha çok işçiler arasında rekabeti körüklemektedir. Geleneksel (despotik) fabrika rejimlerinde denetim, daha çok teknolojinin kullanımıyla teknik denetim mekanizmalarıyla kurulmuştur. Fakat günümüz esnek işletmelerinde denetim, işçinin zihninin ele geçirilmesini hedefleyen ideolojik söylemler aracılığıyla kurumsallaşmaktadır. İşverenler, 'biz' ve 'onlar' ayrımının yapay bir ayrım olduğunu ve çalışanlar ile yönetimin çıkarlarının ortak olduğu ideolojik yanılışmasını işçiler arasında yaygınlaştırabilmek için onlarla aynı kafeteryada yemek, çay saatlerinde işçiler ile birlikte zaman geçirmek ve aynı üniformaları giymek gibi uygulamaları hayata geçirmektedirler. İşverenin hegemonik söylemini çalışma yaşamının da dışına taşıyan bu uygulamalar, işçilerin geleneksel direniş formlarından farklı olarak 'gizli direniş' pratikleri ile bu hegemonik söyleme karşı çıkmaya çalışmalarını da beraberinde getirmiştir (Yücesan-Özdemir, 2000).

Harriet Bradley (2006) tarafından İngiltere'de gerçekleştirilen alan araştırması göstermektedir ki, muğlak bir kavram olan esneklik, farklı toplumsal kesimler için farklı anlamları çağrıştırmaktadır. İşverenler daha çok finansal ve sayısal esnekliğin kendileri için önemli olduğunu dile getirmekteyken, çalışan kesimler arasında özellikle gençlerin ve kadınların, esnekliğin kendileri için emek piyasasında daha çok imkanlar sunduğunu dile getirdikleri, fakat yaşlı işçilerin esnek uygulamalara daha kuşkulu yaklaştıkları görülmektedir.

Yürütülen alan araştırmalarında, emek sürecinin yapısı ve organizasyonunun –özellikle işçilerin emek süreci üzerinde kontrollerinin derecesi, iş güvenliği, çalışma koşulları, denetleme örüntüleri- sınıfsal tutum ve davranışlar üzerinde etkili olduğu ortaya konmuştur (Vallas, 1987; Wallace ve Junusbai, 2004). Örneğin; işçi sınıfı bilinci, yönetsel kontrolün oldukça yüksek olduğu madencilik ve demir çelik sektörü gibi ağır sanayilerde yüksek, buna karşın, nakit bağının kısmen daha doğrudan ve açık olduğu örneğin, inşaat sektöründe daha düşüktür. Uzun zamandır bilinmektedir ki, sınıfsal algı, tutum ve dayanışma pratikleri fabrikaların büyüklüğü ile doğrudan ilişkilidir (Mann, 1973: 23). Büyük sanayi işletmelerinde ücretli emekçilerin sınıfsal tepkilerinin yüksekliğinin ardındaki nedenler arasında, toplu

çalışma deneyiminin işçiler arasında birlikte hareket etme imkanını sunmasının yanı sıra, sendikal örgütlenmenin küçük işletmelere göre daha yoğun olması ve genç kuşaklara işçilik deneyiminin aktarılmasının sağlanabilmesi yer almaktadır.

Endüstrileşmenin ve gelişen sanayinin çalışan toplumsal kesimler arasında, sınıf bilincini geliştireceği varsayılmakla birlikte, büyük sanayideki iktidarın yapısı ve örgütsel karmaşıklığın varlığı, kimi zaman, işçi sınıfı bilincinin gelişmesinde önemli engeller de çıkarabilmektedir. Büyük sanayi kuruluşlarında iktidarın gücü ara kademelerden geçerek işçilere ulaştığından dolayı, işçiler, iktidarın sahibi ve uygulayıcısı olan kapitalistlerden ziyade, kendilerine en yakın iktidar temsilcisi olarak gördükleri kişilere karşı tepkilerini göstermektedirler. Bu durum, çoğu zaman emekçilerin, kendilerini ücretli işçi konumuna sabitleyen toplumsal ilişkilerin meşruiyetini sorgulamalarının önünde engel olabilmektedir. Bunun yanı sıra, emek sürecindeki karmaşık örgütlenme, işçiler arasında homojenleşme sürecini hızlandırırsa da, çeşitli farklılaşmalara da yol açmakta ve bu farklılaşma dinamikleri işçiler arasında kimi durumlarda birliktelik duygusunun aşınmasına yol açabilmektedir (Rosenberg, 1953).

Bunların yanı sıra, işçi sınıfı bilincinin gelişmesini engelleyen önemli etkenler arasında kapitalist emek sürecinin, 'içsel devlet aygıtı' (*inner state*) ve 'içsel emek piyasası' (*inner labor market*) araçlarıyla bir 'oyun' (*game*) gibi örgütlenmesi vardır. Emek sürecinin bir 'oyun' gibi örgütlenmesi, egemenlik ilişkilerinin salt 'baskı' ve 'zora' dayanarak değil, aynı zamanda 'rıza' süreci aracılığıyla kurulması anlamına gelmektedir. Özellikle işletme içinde artan hareketlilik, sendikalar ve işverenler arasındaki toplu sözleşme süreçleri ve kimi işletmelerde uygulanan parça başı iş pratikleri kapitalistlerin, işçiler ve işverenler arasındaki çatışmayı azaltmasına ve işçilerde kendi özgür iradeleri ile tercihlerde bulunabileceklerine dair bir yanılsamanın oluşmasına sebep olmaktadır (Burawoy, 1979; Burawoy, 2012).

Emek piyasalarında ve emek süreçlerinde son dönemlerde yaşanan esnekleşme, de-endüstrileşme, yeniden düzenleme gibi pratikler, özellikle bu uygulamadan olumsuz etkilenen daha çok 'çevre işçiler' arasında sınıf bilincinin artmasına neden olabilmektedir. Çalışma koşulları kötüleşen işçiler, son on yıl içerisinde kendisi veya hane bireylerinden her hangi biri işsizlik deneyimi ile karşı karşıya kalan işçiler arasında sınıfsal aidiyet hissi daha güçlü olmakta ve sınıfsal çıkarları geliştirmek için sınıfsal mücadeleye dair inanç daha net hissedilmektedir (Leggett, 1964; Wallace ve Junasbai, 2004). Bununla birlikte, 'çevre işçilerin' varlığı, kadrolu işçilerin, kendilerinin ne kadar şanslı olduklarına dair bir algı geliştirmelerine yol açmakta ve kadrolu işçilerin işverene olan bağlılığını artırmaktadır (Nichols ve Sugar, 2005: 140).

Etnisite ve İşçi Sınıfı Bilinci

Kapitalist sistem, emek kesiminde yer alan bazı emekçilerin yarattıkları artık değerini daha fazla bir kısmını kaybettikleri –daha yüksek sömürü oranlarına tabi oldukları–

karmaşık bir hiyerarşik yapıya sahiptir. Daha “proleterleşmiş” haneler ile “yarı-proleterleşmiş” haneler arasında oluşan bu hiyerarşik yapıda, “yarı-proleterleşme” süreci daha çok azınlık “etnik” gruplar arasında görülmektedir (Wallerstein, 2000: 105). Etnik azınlıkların devletin sunduğu sağlık, eğitim, sosyal hizmetler gibi haklardan yeterince yararlanamadıkları görülmektedir. Özellikle eğitim sürecinde yaşanan ayrımcı politikalarından dolayı, etnik azınlıklar emek piyasasında da dezavantajlı konumdadırlar. Emek piyasalarında yaşanan etnik ayrımcılık sonucunda, birey ya da gruplar, mesleki beceri veya üretim özellikleri dışında (dil, renk, inanç vb. gibi) ortak özelliklerinden dolayı ayrımcılığa tabi tutulmaktadır. Irk veya etnik köken gibi rasyonel olmayan özelliklerden dolayı birey ya da grupların bazı kaynaklara erişimleri engellenmektedir (Lordoğlu ve Aslan, 2012). Amerika örneği incelendiğinde, siyahlara karşı uygulanan ayrımcı ve ırkçı politikaların sınıf yapısı üzerinde önemli etkileri olduğu görülmektedir. Örneğin, toplumsal hareketlilik sonucunda orta sınıflar arasına katılmayı başaran siyahların bile, aynı sınıfa mensup beyazlarla karşılaştırıldığında daha kötü mekanlarda yaşadıkları görülmektedir (Moore, 2008).

Türkiye’de de etnik azınlık olan Kürtler’in, emek piyasası ile olan eklemlenmelerine bakıldığında görülmektedir ki, Kürtler daha çok güvencesiz, yaşam tehlikesinin yüksek olduğu, taşeron, enformel sektörlerde iş imkanı bulabilmektedirler (Koç, 2010). Bu durum, özellikle 1990’lı yıllarda büyük şehirlere göç eden Kürtlerin karşılaştığı en önemli sorunlardandır. 1970’li yıllarda büyükşehirlere göç eden Kürtler, devletin ekonomik, siyasal ve toplumsal hayattaki yüksek katılımından kaynaklı olarak güvenceli istihdam olanağı bulabilmekteyken, 1990’lı yıllarda göç eden Kürtler, refah devleti uygulamalarının çözülmesi ile birlikte bu imkandan yoksun kalmışlar ve düzensiz, iş güvencesiz işlerde geçici bir şekilde çalışarak hayatlarını idame ettirmeye çalışmışlardır (Çağlayan, 2009). 1980’li yıllarda başlayan ve 1990’lı yıllarda daha yoğun uygulanan özelleştirme politikaları, güvencesiz çalışmayı hem Türk hem de Kürt işçiler arasında yaygınlaştırmasına karşın, emek piyasalarında Türk işçilerin görece daha güvenceli çalışma imkanı bulduğu görülmektedir. Fakat bu dönemde güvencesizlik baskısını hisseden Türk emekçileri, “Kürt işçileri” kendilerine bir tehdit olarak algılamışlardır (Koç, 2010).

Lordoğlu ve Aslan (2012) tarafından Kürt kökenli kişilerin emek piyasalarındaki yaşadıkları ayrımcılığı analiz eden alan araştırması, ayrımcılığın ilk adımının işe başvuru sürecinde, adayın etnik kökeninden kaynaklı olarak işe alınmaması olduğunu göstermektedir. Eğer kişi işe alınmış ise, işveren tarafından yürütülen güvenlik soruşturması sonucunun –kendisi veya çevresindeki yakın bir akrabanın ceza alması, her hangi bir toplumsal olaya karışması vb. gibi- olumsuz çıkması halinde çalışanın işine son verilebilmektedir. Bunların yanı sıra, emek piyasalarında etnik ayrımcılığın uygulandığı önemli bir diğer alan da görevde yükselmelerdir. Etnik kökeninden dolayı, birçok çalışanın görevde yükselmelerinin önü kesilmektedir. Fakat araştırmanın ortaya koyduğu önemli bir bulgu, etnik kökenden kaynaklı ayrımcılık politikalarının küçük kentlerde ve küçük ölçekli

işyerlerinde daha çok görüldüğüdür. Emek piyasalarında uygulanan etnik ayrımcılığın önüne geçebilmek için Avrupa’da kimi uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Örneğin Fransa’da, etnik ayrımcılık uygulayan şirketlerin, iş başvurusunda bulunan kişilerin doğum yerinden, adından, isminden yabancı olduğunu görünce mülakata dahi çağırılmalarının sıklıkla görülmesi üzerine, bu uygulamanın önüne geçebilmek için, iş başvurularının “anonim” CV’ler (ad, soyad, doğum yeri vb. gibi bilgilerin istenmediği) aracılığıyla yapılması kural haline getirilmiştir.

Bir çok ülkede yaşanan etnik ayrımcılık politikaları çoğu zaman emekçi sınıflar arasında sınıfsal dayanışmanın imkanlarını da zedelemektedir. Gimenez (1998) tarafından Amerika’da “Hispanik”/Latin kökenli etnik azınlıklarla yürütülen alan araştırması bu kimliğin daha çok yoksul, işçi sınıfına mensup, işsiz, sosyal yardımlarla geçinen toplumsal bir kesimi işaret ettiğini dile getirmekte ve Latin Amerika kökenli olmasına rağmen, görece refah seviyesi yüksek orta sınıfların bu adlandırmayı kabul etmediklerini göstermektedir. Bu durum, “Hispanik”/Latin kökenin sadece etnik bir kökene gönderme yapmadığı, aynı zamanda sınıfsal konumlara da işaret ettiğini göstermektedir. Bu toplumsal kesimler, etnik dışlanmalarının sınıfsal süreçler ile olan ilişkisini kurabildikleri ölçüde, daha eşitlikçi alternatif bir toplum tasarımının hayata geçirilmesinin öncülüğünü yapabileceklerdir. Fakat devletin ideolojik aygıtları tarafından empoze edildiği biçimiyle, “Hispanik”/Latin kökenin salt etnik bir süreç olarak ele alınması, toplumsal ilişkilerin sınıfsal eşitsizlikler temelinde şekillendiği gerçeğinin göz ardı edilmesine yol açabilecektir⁴.

Sınıf bilinci çalışmalarında, etnisite ve sınıf bilinci arasındaki ilişkinin incelenmesi göstermektedir ki, azınlık bir etnik gruba ait olmak genellikle daha yüksek bir adaletsizlik ve görece daha yüksek bir yoksunluk hissini, yüksek bir sınıf bilincini ve yüksek bir militanlık düzeyini beraberinde getirmektedir (Leggett, 1968; Zingraff ve Schulman, 1984; Wallace ve Junasbai, 2004). Zingraff ve Schulmann’ın (1984) Amerika’nın güneyinde tekstil işçileri üzerine yürüttükleri alan araştırması, siyahların sınıfsal tutumlarının beyazlarla karşılaştırıldığında daha belirgin olduğunu göstermektedir. 1960’lı yıllara kadar tekstil sektörü sadece beyaz işçilere açık olarak kalmış, siyahlar bu sektöre girememişlerdir. Siyahların bu sektöre girmesi ile

⁴ Althusser’in ideoloji kuramından hareket eden Gimenez (1998), özneleşme sürecinin iki şekilde işleyebileceğini belirtmektedir. İlk süreç, yukarıdan bireylere ideolojik devlet aygıtları ile dayatılan “meşrulaştırma kimlikleri”dir (legitimation identities). Bu özneleştirmeye karşı işleyen ikinci süreç ise, daha çok tabandan gelen ve bireyleri kolektif bir dayanışma içine sokan “direniş kimlikleri”dir (resistance identities). Bu süreçler arasındaki gerilimli ilişkinin sonuçları baştan verili olmayıp, toplumsal mücadeleler çerçevesinde belirlenmektedir. Gimenez (1998) bu argümanı ile Althusser’in, “özneleşme” sürecinin devletin ideolojik aygıtları aracılığıyla bireyleri “çağırma”sı (interpellation) ile sanki pürüzsüz bir şekilde işlediği imasına karşı bir argümanla, bireylerin karşı kimlikler geliştirerek cevap verebileceğini belirtmektedir.

beraber, beyazlar paternalistik uygulamalar aracılığıyla yönetim ile iyi ilişkiler geliştirerek sektörde önemli pozisyonları ellerinde tutmayı başaramışlardır. Geleneksel paternalistik ilişkiler, azınlık toplumsal kesimlere doğru genişlemediğinde, bu toplumsal kesimler arasında ekonomik güvencesizliği artırarak, bu kesimlerin var olan toplumsal düzene karşı daha tepkisel ve eleştirel tavırlar geliştirmelerine neden olmaktadır. Bununla birlikte, Leggett'in (1964) çalışması göstermektedir ki, toplumsal olarak dışlanan etnik gruplarda işçi sınıfı bilinci, özellikle bir işte çalışıyor olduklarında ve bir sendikaya üye bağlılıkları bulunduğu durumlarda daha da yükselmektedir. Fakat beyaz işçiler ile karşılaştırıldıklarında, azınlıklar işsiz olduklarında daha düşük sınıfsal tavırlar göstermektedirler.

Bu noktada Türkiye özelinin TEKELE Eylemleri çerçevesinde incelenmesi göstermektedir ki, Kürt emekçilerin, Türk emekçileri ile karşılaştırıldığında, örgütlenmeye ve direnmeye daha eğilimli oldukları gözlenmiştir. Bu durum, Türk işçiler arasında Kürtlere karşı sempatik bir tutumun gelişmesini de beraberinde getirmiştir. TEKELE Eylemlerinin, Türk/Kürt emekçileri arasında dayanışma bilincini geliştirdiğini, etnik ayrımcılığı sona erdirdiğini ileri sürmek çok abartılı bir iddia olacaktır, fakat bu tür deneyimlerin, ırkçı ve etnik ayrımcılığa dayanan politikaların emekçi sınıflar arasında gerilemesini de gündeme getireceği düşünülebilir (Koç, 2010).

Toplumsal Cinsiyet ve İşçi Sınıfı Bilinci

Klasik sınıf ve tabakalaşma teorilerinde, kadınların ücretli ve ücretsiz emeklerinin yeterince dikkate alınmadığı görülmektedir. Ancak, toplumsal sınıfların oluşumu, toplumsal cinsiyet oluşumundan bağımsız olarak ele alınabilecek bir süreç değildir (Acker, 1999). Klasik tabakalaşma ve sınıf analizleri, genellikle analiz birimi olarak hane üzerinde yoğunlaşmakta ve hanenin toplumsal pozisyonu evin geçimini sağlayan erkeğin toplumsal statüsü tarafından belirlenmektedir (Acker, 1973). Coeburn'un de belirttiği gibi bireyler, erkek ve kadın olarak ve bir toplumsal sınıfın üyesi olarak iki ayrı yaşam sürmemektedirler. Yaptığımız ve düşündüğümüz her şey iki sistem tarafından aynı anda belirlenmektedir. Patriarkal kapitalist sistemde sınıf bilincini, toplumsal cinsiyet oluşumlarından ayırarak anlamaya çalışmak, bilinç oluşumunun önemli bir bileşeni analiz dışında bırakmak demektir (akt: Yarrow, 1991: 285).

Kapitalist üretim ilişkilerinin, ataerkillikle ilişkisinin kurulması toplumsal ilişkilerin analizinde önemli imkanlar sunacaktır. Ataerki ideolojinin kadınlık tanımlamaları, kapitalist üretim ilişkileri ile eklenerek toplumsal ilişkilerin devamlılığını sağlayan önemli bir ideolojik işlev görmektedir. Kapitalist toplumda üretken (ücretli) emek öncelikle erişkin erkeğin/babanın, ikincil bir düzeyde ise hanedeki diğer erişkin erkeklerin işi olarak görülmüştür. Üretken olmayan (geçime yönelik) hanenin yeniden üretimi için harcanan emek ise öncelikle erişkin

dişinin/anneninin işi olarak kurgulanmıştır. “Tarihsel kapitalizmde erişkin ücretli erkek “ekmek parası kazanan” olarak, erişkin ev işçisi kadın ise “ev kadını” olarak sınıflandırılmıştır” (Wallerstein, 1996: 22).

Kadınlar, ataerkil ideoloji tarafından üretilen ev içi işbölümünün yansıması olarak, ücretli emek sürecine dahil oldukları anda da erkeklere göre daha dezavantajlı konumdadırlar. Çalışma hayatında, toplumsal cinsiyet kaynaklı eşitsizlikler salt ücret farklılıklarında kendini göstermemekte, aynı zamanda ev içi asimetrik kadın/erkek rollerinin yeniden üretilmesini de beraberinde getirmektedir. Bu hiyerarşik ilişkiler aracılığıyla çalışma hayatı da “erkek işi” “kadın işi” olarak sınıflandırılmakta bu da erkekler için “kurtarılmış” mesleki alanların oluşmasını sağlamaktadır (Ansal, 1989). Kadınların “doğalarına” gönderme ile kendilerine yüklenen ‘uysal’, ‘sabırlı’ gibi sıfatlar onların işbölümü içinde daha rutin, daha az teknik beceri gerektiren konumlarda istihdam edilmesine yol açmaktadır. Bununla birlikte kadınların iş yaşamındaki başarıları sonradan kazanılmış yetenekler olarak değil, onların doğalarında zaten var olan yetenekler olarak değerlendirilerek görmezden gelinmeye çalışılmaktadır (Ecevit, 1991). Dolayısıyla kadın emeğinin ücret karşılığında işgücü piyasasına girmesi, kadının özgürleşmesini sağlamamış, evde sunulan ücretsiz emeğinin uğradığı sömürünün benzeri ücretli çalışma hayatında da yeniden üretilmiştir. Erkek emeği ile karşılaştırıldığında daha değersiz görülen kadın emeği, kimi mesleklerdeki kadın çalışan oranının artması ile o mesleğin de değersizleştirilmesini beraberinde getirmiştir (Omay, 2011)⁵.

Fakat erkek egemen ideoloji tarafından kadınların ezilmişliğini, ‘ortak bir ezilmişlik’ hali olarak tanımlamak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü farklı toplumsal kesimlere mensup kadınlar cinsiyetlerinden dolayı erkekler tarafından eziliyor olsalar da, ezilmeleri ortak değildir. Orta sınıfa mensup kadınlar, kendilerini erkeklerle eşit bireyler olarak kurma çabalarını, kendilerini daha alt sınıflara mensup kadınlardan farklılaştırarak gerçekleştirmektedirler (Bora, 2005). Kadınlar arasındaki bu farklılaşma süreçleri, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikler çerçevesinde belirlenmekte ve kadınların kendi aralarındaki güçlenme ve iktidar stratejileri, erkek egemen toplumsal ilişkilerin sürmesine neden olmaktadır (Bora, 2005).

Son dönemlerde toplumsal cinsiyet kavramının sosyal bilimlerdeki yaygın kullanımı aracılığıyla kadınlık deneyimi üzerine çalışmalar yoğunlaşsa da, erken dönem sınıf analizlerinde ve sınıf bilinci çalışmalarında kadın deneyimine yeterince önem verilmediği görülmektedir. Erken dönem sınıf bilinci çalışmalarında kadınların analiz dışında bırakılmasının en önemli nedeni, kadınların daha çok ev işleri ile ilişkilendirilmelerinden dolayı erkeklere göre sınıf bilinçlerinin daha az olacağı varsayımdır (Rosenberg, 1953; Leggett, 1968). Kadınlar, evin geçiminde asli unsur olarak değil de, yardımcı olarak görüldüklerinden, çalışma yaşamına ilişkin

⁵ Sekreterlik işi bu duruma çok iyi bir örnektir. Sekreterlik mesleği, I. Dünya Savaşı’nda daha çok erkeklerin istihdam edildiği, ücret seviyesinin görece yüksek olduğu bir konumdan, kadınların mesleğe girmesi ile birlikte toplumsal olarak değeri azalan bir mesleğe dönüşmüştür (Omay, 2011).

mücadelelere katılmayacağı varsayılmıştır. Fakat alan araştırmaları göstermektedir ki, kadın olmanın sınıf bilinci üzerine her hangi bir negatif etkisi bulunmamaktadır (Jones, 2001; Zingraff ve Schulmann, 1984). Jones (2001) tarafından hizmet sektöründeki meslekler⁶ üzerine Wright'ın (1985) geliştirdiği sınıf bilinci ölçeğinin uygulanması ile yürütülen alan araştırması göstermektedir ki, kadın olmanın işçi sınıfı bilinci üzerine her hangi bir olumsuz etkisi bulunmamaktadır. Özellikle hizmet verdikleri müşterilerin ihtiyaçlarına doğrudan müdahil olunan ve yüz yüze ilişkilerin daha yoğun olduğu meslek gruplarında işçi sınıfı bilinci daha yüksek olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta Jones ve Junisbai (2004) tarafından iş güvenliğinin düşük olduğu, geçici iş sözleşmelerinin sıklıkla uygulandığı sektörlerde yürütülen alan araştırması göstermektedir ki, kadın işçiler, erkek işçilere oranla daha yüksek sınıfsal algı ve tutum sergilemektedirler. Bu durumun en önemli sebebinin, kadınların emek piyasalarındaki dalgalanmalardan daha çok etkilenmeleri ve daha çok geçici ve eğreti istihdam uygulamalarına maruz kalmalarından kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Türkiye özelinde çerçevesinde düşünüldüğünde, TEKELE Eylemi, kadınların sınıfsal mücadele içinde, sınıfsal algı ve tutumlarının geliştiğinin görüldüğü önemli bir örnektir. TEKELE Eylemi, kadın işçilerin farklı toplumsal kesimlerle karşılaştıkları, eylem ilerledikçe kendilerine olan özgüvenlerinin arttığı bir deneyim olmuştur. Toplumsal ilişkilere kök salmış cinsiyetçi ilişkilerden kaynaklı olarak kadınlar, direniş alanında yine daha çok yeniden üretim işlerini üstlenmişlerdir⁷. Fakat sendikalarda aktif rolleri olmayan, eylem deneyimi olmayan TEKELE işçisi kadınlar, ilerleyen günlerde eylemde ön saflara geçmeye başlamışlar ve sorunun salt kendi sorunları değil, tüm emekçi sınıfları ilgilendiren bir sorun olarak algılama noktasına doğru gelişim göstermişlerdir (Türkmen, 2012; Sayılan ve Türkmen, 2010).

Sendika Üyeliği ve İşçi Sınıfı Bilinci

Sendika üyeliği işçi sınıfı bilincini etkileyen diğer bir önemli faktör olarak ele alınmaktadır. Hyman'a (akt: Simms, 2001) göre sendikaların; emek piyasasının düzenleyicileri olmak, işçilerin statülerini yükseltmek, toplumsal adaleti sağlamak ve sınıf mücadelesinin okulları olmak şeklinde özetlenebilecek dört belirgin toplumsal, politik ve ideolojik işlevleri vardır. Bu özelliklerinin yanı sıra, sendikalar aynı zamanda işçi sınıfı çıkarlarını ve kolektif işçi kimliğinin oluşumunda etkin olan kurumlardır. Offe ve Wiesental (1985: 183) sendikaların gücünün kolektif kimlik

⁶ Bu meslek grupları sağlık sektöründen eğitime, oradan banka çalışanlarına, taksi soforlüğüne kadar uzanan birçok mesleği içinde barındırmaktadır.

⁷ Kadınların farklı toplumsal kesimlerle, kadın örgütleri ile ilişkileri erkeklerin kontrolünde gerçekleşmiştir. Kadın işçilere yönelik korumacılık, kadın üzerinde egemenlik ve kontrol kurmanın aracı olan "namus ve iffeti" koruma söyleminin bir parçası olarak direniş çadırlarında uygulanmıştır (Türkmen, 2012; Sayılan ve Türkmen, 2010).

oluşumundaki başarıları ile doğrudan ilişkili olduğunu belirtmektedirler.⁸

Son yirmi yılda sendikal hareketin gücünün ve etkinliğini olumsuz yönde etkileyen ekonomik, sosyal ve siyasal değişimler gerçekleşmiştir. 2000 yılında OECD ülkelerinde ortalama yüzde 20.2 olan sendikalaşma oranları, 2010 yılında yüzde 17.5'e gerilemiştir⁹. Türkiye, %5,9'luk sendikalaşma oranı ile OECD ülkeleri arasında en düşük sendikalaşma oranına sahip ülke konumundadır. Fakat daha çarpıcı olan bir sonuç ise, on yıllık süreçte, Türkiye'de sendikalaşma oranındaki gerilemenin OECD ülke ortalamasında yaşanan düşüşten çok daha keskin olmasıdır.¹⁰

Sendikalaşma oranlarındaki bu gerilemenin önemli nedenlerinden birisi, küresel ekonomik rekabetin baskısı sonucunda emek piyasasının kural dışılaştırılarak kamu ve özel sektörde sözleşmeli, taşeron, yarı-zamanlı çalışanların oranındaki artıştır. Emek piyasalarının kural dışılaştırılarak, ücretli ve maaşlı çalışanların iş güvencesinin her geçen gün ellerinden alınması sendikaların örgütlenmesi için nesnel koşulları aşındırmaktadır (Selamoğlu, 2004). Küresel rekabet sonucunda artan işsizlik oranları da sendikal örgütlenmenin etkisini azaltan önemli faktörler arasındadır. Örneğin, Türkiye'de işçilerin her hangi bir sendikaya üye olmamasının ardındaki faktörlerin başında işsiz kalma korkusu gelmektedir (Buğra, Adaman ve İnsel, 2005).

Tablo 1: OECD Ülkelerinde Sendikalaşma Oranları

Ülkeler	2000	2010
	%	%
Finlandiya	75,0	70,0
İsveç	79,1	68,4
İtalya	34,8	35,1
İngiltere	30,2	26,5
Almanya	24,6	18,5
Şili	13,3	15,0
Türkiye	9,9	5,9
OECD Ülkeleri Ortalaması	20,2	17,5

Kaynak: OECD (2013)

⁸ Kolektif kimlik, somut olduğu kadar hayali cemaatleri de tanımlamaktadır. Değişken ve ilişkisel olan kolektif kimlik, birçok farklı toplumsal kesim ve kurumun etkileşimi sonucunda gelişir (Polleta ve Jasper, 2001).

⁹ Bu dönemler içinde sadece İtalya ve Şili'de sendikalaşma oranlarında azda olsa bir yükselme olduğu göze çarpmaktadır.

¹⁰ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 2009 istatistiklerine göre Türkiye'de sendikalaşma oranı yüzde 59'dur. Bakanlığın ve OECD hesaplamalarının arasındaki bu farkın en önemli sebebi hesaplama kriterleri arasında kaynaklanmadır. Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için (bkz. Çelik ve Lordoğlu, 2006).

Sendikalaşma eğilimlerindeki gerilemenin diğer bir nedeni ise, emek sürecindeki yeni düzenlemelerin –“Japon modeli”, “insan kaynakları yönetimi”, “toplam kalite yönetimi”- sendikaları devre dışı bırakarak, doğrudan işçilere ulaşmanın önünü açması gerçeğidir. Bu tür uygulamalar sendikaların faaliyet alanlarını daraltmakta ve işçiler nezdinde sendikal örgütlenmenin meşruiyetini zedelemektedir (Yücesan-Özdemir, 2009).

Bu nedenlerin yanı sıra işverenlerin ve devletin sendikalara karşı uyguladıkları baskıcı politikaları da değerlendirme dışı bırakmamak gerekmektedir. İşverenler çoğu zaman hukuk dışı, iş ahlaki ve çalışma barışına aykırı uygulamalarla işyerlerinde sendikal örgütlenmenin önünü kesmektedir. Türkiye özeline eğilecek olursak mevzuattaki örgütlenmeyi zorlaştıran hükümler, boşluklar ve yetersiz yaptırımlar işverenlerin baskıcı uygulamalarını daha da güçlendirmektedir (Yıldırım ve Uçkan, 2010).

Çalışan kesimlerin egemen toplumsal ilişkilerin meşruiyetini sorguladıkları örgütlenmeleri kurmaları, geliştirmeleri hiçbir zaman kolay olmamıştır. Örgütlü işçi hareketinin tarihi göstermektedir ki, işçiler arasında farklılıklar, bölünmeler ve ayrılıklar her zaman her yerde mevcut olmuştur. Bu sebepten dolayı işçiler arasındaki dayanışma hiçbir zaman doğal olarak gelişen ve sabit bir süreç olmamıştır. İşçiler arasında ve farklı işçi örgütleri arasında görece birleşmeyi sağlamak her zaman çaba sarf etmeyi gerektiren bir süreç olmuştur (Hyman, 1992: 166). Sendikalar, emekçi sınıflar arasında dayanışmanın geliştirilmesi ve sınıf deneyiminin gelecek emekçi kuşaklara aktarılması sürecinde çok önemli bir işlevi yerine getirmektedirler.

Daha çok ekonomik mücadeleye odaklanmaları ve sınıf mücadelesini kurumsallaştırma işlevlerine rağmen, sendika üyesi işçilerin daha yüksek sınıfsal bilinç sergiledikleri dikkat çekmektedir. Zingraf ve Schulman'ın (1984) Güney Amerika'da gerçekleştirdikleri alan araştırması göstermektedir ki, sendikal bir mücadele geçmişine ve örgütlenme deneyimine sahip işçiler arasında sınıf bilincinin daha gelişmiş olduğu görülmektedir. Alan araştırması gerçekleştirilmeden altı yıl kadar önce işçiler sendikal hakları için mücadeleye girişmişler, ancak işverenin sert tepkileri ile karşılaşmışlardır. İşçiler yasal yollara başvurarak ve ulusal kamuoyunun da desteği ile sendika haklarını elde etmişlerdir. Sendikal örgütlenmenin oldukça zor olduğu tekstil sektöründe işçilerin bu başarıları, mücadele sürecinin işçi sınıfı bilinci üzerindeki etkisini göstermesi bakımından çok önemli bir alan araştırmasıdır.

Bununla birlikte, Roth (2007) tarafından Kanada'da gerçekleştirilen bir alan araştırmasında; sendikalar tarafından uygulanan eğitim programlarına katılan işçilerin diğer işçiler ile karşılaştırıldıklarında, işçi ve işverenler arasındaki ilişkiyi sömürü ilişkisi olarak tanımlamaya daha yatkın oldukları ve işçilerin haklarını elde etmek için birlikte mücadele etmeleri gerektiğine dair inançlarının daha güçlü olduğu görülmektedir. Fakat bu noktada sendikal eğitiminin içeriğinin, sendikanın politik tercihleri ve eğilimleri çerçevesinde şekillendiğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Sonuç

Son dönemlerde işçi sınıfı bilinci kavramının sosyal bilimlerin gündeminden düşmesi, kavramın sosyolojik olarak geçerliliğini yitirmesinden ziyade, sosyal bilimlerdeki teorik yönelimlerden kaynaklanmaktadır. İşçi sınıfı bilincinin bir süreç olarak ele alınması, sistemsel krizlerin yokluğunda da kavram üzerine çalışmayı mümkün kılacaktır. İşçi sınıfı bilincinin “muğlak” ve “çelişkili” düşünceleri, tutumları ve algıları içinde barındırdığı gerçeği, araştırmacıların, konu üzerinde çalışırken daha dikkatli olmalarını gerektirmektedir. Eğer ezilen ve sömürülen toplumsal sınıfların üyeleri, genellikle kendi nesnel koşulları ile çelişkili olan söylemler geliştirmekteyseler, bunun en önemli sebebi politika konuşmak zorunda olduklarında kendi söylemlerini geliştirecek araçlara sahip olmadıklarından dolayıdır (Bourdieu, 1984: 461). İdeal bir işçi sınıfı bilinci tanımı belirleyerek, emekçi sınıfların, kimi zaman ‘çelişkili’, ‘muğlak’ ve ‘ikircikli’ ifade ve tutumlarını bu ideal durumdan sapma olarak yorumlamak ve yanlış bilinç hali olarak ele almak, sınıf bilinci çalışmalarının gelişimini engelleyecektir.

Fakat bu noktada şunu belirtmek gerekmektedir ki, çalışmada sınıf bilinci kavramı üzerindeki bu ısrar, sınıf bilincinin toplumsal sınıfların varlığının önkoşulu olduğunu ima etmemektedir. Tam tersine bu makalede sınıflar, nesnel toplumsal ilişkiler olarak ele alınmakta ve üretim ilişkileri içindeki konumları referans alınarak tanımlanmaktadır. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi sınıflar ve sınıf mücadelesi, sınıf bilincinin açık olarak ifade edilmediği durumlarda da var olabilirler. Sınıf mücadelesi, çoğu zaman, kendi nesnel sınıfsal çıkarlarının bilincinde olan toplumsal özneler tarafından geliştirilmemekte, tamda tersine sınıfsal mücadeleler, aynı sınıfsal konumu paylaşan özneler arasında birliktelik ve dayanışma duygusunun süreç içerisinde gelişmesini sağlayabilmektedir. Fakat bunu belirtmek, elbette ki, sınıf bilincinin kimi durumlarda mücadele öncesi var olabileceği gerçeğini göz ardı etmek anlamına gelmemektedir.

İşçi sınıfı bilinci üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda; emek süreci, sendikal aidiyet, etnisite, toplumsal cinsiyet gibi etmenlerinin sınıf bilinci üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Toplumsal sınıflar arasındaki mücadelenin bir ürünü olarak gelişen işçi sınıfı bilinci, tüm bu değişkenlerden etkilenmesine karşın, daha çok bağlamsal olarak ele alınması gereken bir olgudur. Etnisite, din, kültür, toplumsal cinsiyet gibi faktörlerin sınıf bilincinin gelişimini engelleyici faktörleri olduğunu baştan varsaymak, aralarındaki karşılıklı ilişkinin varlığını reddetmek anlamına gelecektir. Bu noktada önemli olan, bu etmenlerin kendilerinin de toplumsal olarak inşa edildiğini unutmadan, sınıf ilişkileri ve bunlar arasındaki ilişkiyi dinamik bir şekilde kavramsallaştırmaktır. Fakat yine de belirli tarihsel koşullar altında, bu etmenler, emekçi sınıflar arasında birliktelik ve dayanışma bilincinin gelişmesini de engelleyebilirler. Örneğin, etnik köken üzerinden gerçekleşen toplumsal farklılaşmalar, milliyetçi söylemlerle emekçi sınıflar arasında toplumsal mesafenin açılmasını doğurabilmektedir.

Sonuç olarak şunu belirtmek mümkündür; toplumsal sınıflar arasındaki mücadele, işçi sınıfı içinde ahlaki öfkenin, sisteme karşı daha eleştirel düşüncelere doğru gelişmesine yol açarak, işçilerin kendi sınıfsal çıkarlarının farkına varmalarının önünü açabilecektir. Fakat işçi sınıfı bilincinin oluşumu, üretim ilişkileri içindeki konumların dolaysız ve kaçınılmaz bir sonucu değil, birçok farklı etmenin -ülkedeki siyasal, ideolojik mücadeleler- bir arada etkilediği olasılığa açık bir bilinç halidir.

KAYNAKÇA

- Acker, J. (1973) Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism, Huber, J. (Der.), **Changing Women in a Changing Society**, Chicago: The University of Chicago Press, 174-183.
- Acker, J. (1999) Rewriting Class, Race and Gender: Problems in Feminist Rethinking, Ferre, M. M., Lorber, J. Hess, B. (Der.) **Revisoning Gender**, London: Sage Publications, 44-69.
- Anderson, P. (1998) **Marksizm'de Tartışmalar**, İstanbul: Göçebe.
- Ansal, H. (1989) Kapitalist Üretimde Cinsiyetçilik, **11. Tez**, 9, 8-22.
- Atkinson, J. (1985) Flexibility: Planning for an Uncertain Future, **Manpower Policy and Practice**, 1, 26-29.
- Bayat, A. (1994) Historiography, Class, and Iranian Wrokers, Lockman, Z. (Der.) **Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies**, Albany: State University of New York, 165-210.
- Beck, U. (1992) **The Risk Society Towards a New Modernity**, London: Sage.
- Ben-Polart, A. (1985) An Ontological Model of Class Consciousness Confirmatory Maximum Likelihood Factor Analysis, **International Journal of Comparative Sociology**, 26, 60-74.
- Bora, A. (2005) **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, İstanbul: İletişim.
- Bourdieu, P. (1984) **Distinction: A Social Critique of Judgements of Taste**, Cambridge: Harvard University Press.
- Bradley, H. (2009) Whose Flexibility? British Employees's Responses To Flexible Capitalism, E. J. Skorstad ve H. Ramsdal (Der.) **Flexible Organizations and the New Working Life**, Burlington: Astgate, 79-95.
- Braverman, H. (1974) **Labour and Monopoly Capitalism**, New York: Monthly Review Press.
- Buğra, A., Adaman, F., İnsel, A. (2005) Çalışma Hayatında Yen Gelişmeler ve Türkiye'de Sendikaların Değişen Rolü, **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Formu**: İstanbul.
- Bulut, G. (2010) Direnişin Bilinç ile İmtihani, Bulut, G. (Der.) **Tekel Direnişi İşçinde Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, Ankara: Notabene, 119-138.
- Burawoy, M. (1979) **Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism**, Chicago: University of Chicago Press.
- Burawoy, M. (1985) **The Politics of Production Factory Regimes Under Capitalism and Socialism**, London: Verso.
- Burawoy, M. (2012) The Roots of Domination: Beyond Bourdieu and Gramsci, **Sociology**, 46 (2), 187-206.
- Buttel F. H., Flinn, W. (1979) Sources of Working Class Consciousness, **Sociological Focus**, 12 (1), 37-52.

- Callinicos, A. (1998) **Making History: Agency, Structure and Change in Social Theory**, New York: Cornell University Press.
- Centers, R. (1949) **The Psychology of Working-Class Consciousness: A Study of Class Consciousness**, New York: Russell & Russell.
- Clark, T. N., Lipset, S. M. (1991) Are Social Classes Dying, **International Sociology**, 6 (4), 397-410.
- Çağlayan, H. (2009) Ekonomi-Politik Perspektiften Türkiye’de Kürt Muhalefetinin Dönüşümü, M. K. Çoşkun (Der.) **Yapı, Pratik, Özne Kapitalizmin Dönüşüm Süreçlerinin Ekonomi Politik Eleştirisi**, Ankara: Dipnot, 133-155.
- Çelik, A., Lordoğlu, K. (2006) Türkiye’de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları Üzerine, **Çalışma ve Toplum**, 9 (2), 11-29.
- Dunk, T. (2002) Remaking the Working Class: Experience, Class Consciousness, and the Industrial Process, **American Ethnologist**, 29 (4), 878-900.
- Eagleton, T. (1996) **İdeoloji**, İstanbul: Ayrıntı.
- Ecevit, Y. (1991) Shop Floor Control: The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers, M. Redclift ve M. T. Sinclair (Der.) **Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology**, Londra: Routledge, 55-78.
- Fantasia, R. (1995) From Class Consiousness to Culture, Action, and Social Organization, **Annual Reviews Sociology**, 21, 269-287.
- Geoff, P., Clare, G. (2005) Unpacking 'Class Ambivalence' : Some Conceptual and Methodological Issues in Accessing Class Cultures, **Sociology**, 39 (5), 893-910.
- Giddens, A. (1981) **The Class Structure of the Advanced Societies**, London: Hutchinson.
- Gimenez, M. E. (1998) Latino-Politics-Class Struggles: Reflections on the Future of Latino-Politics, **New Political Science**, 20 (4), 475-484.
- Gorz, A. (1982) **Farewell to the Working-Class: An Essay on Post-industrial Socialism**, London: Pluto Press.
- Gramsci, A. (1971) Selection From the Prison Notebooks, New York: International Publisher.**
- Harvey, D. (1999) **Postmodernliğin Durumu**, İstanbul: Metis.
- Heaton, T. B. (1987) Objective Status and Class Consciousness, **Social Science Quarterly**.
- Hout, M. (2008) “How Class Works: Objective and Subjective Aspects of Class Since 1970s”, Lareau, A. ve Conley, D. (Der.) **Social Class How Does it Work?**, New York: Russell Sage Foundation, 25-64.
- Hyman, R. (1992) Trade Unions and the Disaggregation of the Working Class, Regini, M. (Der.) **The Future of Labour Movements**, London: Sage Publications, 150-168.

- Inglehart, R. (1990) **Culture Shift in Advanced Industrial Society**, Princeton: Princeton University Press.
- Jacoby, R. (1978) Political Economy and Class Unconsciousness, **Theory and Society**, 5 (1), 11-18.
- Jones, W. A. (2001) Caring Labour and Class Consciousness: The Class Dynamics of Gendered Work, **Sociological Forum**, 16 (2), 281-299.
- Katznelson, I. (1986) Working Class Formation: Constructing Cases and Comparisons, I. Katznelson ve Zolberg, A. R. (Der.) **Working Class Formation Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States**, Princeton: Princeton University Press, 3-40.
- Koç, F. (2010) İşçi Sınıfı Hareketi Yeniden Kardeşleşme Sürecinin Motoru Olabilir Mi, Bulut, G. (Der.) **Tekel Direnişi Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, Ankara: Notabene, 119-138.
- Laclau, E., Mouffe, C. (1985) **Hegemony and Socialist Strategy**, London: Verso.
- Leggett, J. (1964) Economic Insecurity and Working-Class Consciousness, **American Sociological Review**, 29 (April), 226-234.
- Leggett, J. (1968) **Class, Race and Labour: Working-Class Consciousness in Detroit**, New York: Oxford University Press.
- Lenin, V. I. (1992 [1902]) **Ne Yapmalı**, Ankara: Sol.
- Lordoğlu, K., Aslan, M. (2012) Türkiye İşgücü Piyasalarında Etnik Bir Ayrımcılık Var mıdır?, **Çalışma ve Toplum**, 2 (33), 117-145.
- Lukacs, G. (1971 [1923]) *History and Class Consciousness; Studies in Marxist Dialectics*, Cambridge: MIT Press.
- Mann, M. (1973) **Consciousness and Action Among the Western Working Class**, London: The MacMillan.
- Marx, K. (1962 [1847]) **Felsefenin Sefaleti**, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992 [1845]) **Alman İdeolojisi**, Ankara: Sol.
- Melucci, A. (2007) Yeni Toplumsal Hareketler: Sosyolojik Bir Yanılgı Üzerine Düşünceler, Erbaş, H. (der.) **Fark/Kimlik Sınıf**, Ankara: EOS, 87-104.
- Miliband, R. (1971) Barnave: a Case of Bourgeois Class Consciousness, Meszaros, I. (Der.) **Aspect of History and Class Consciousness**, London: Routledge & Kegan Paul, 22-48.
- Moore, K. S. (2008) Class Formations: Competing Forms of Black Middle-Class Identity, **Ethnicities**, 8 (4), 492-517.
- Nichols, T., ve Suğur, H. (2005) **Global İşletme Yerel Emek, Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika**, İstanbul: İletişim.
- Offe, C., Wiesenenthal, H. (1985) Two Logics of Collective Action, Offe, C. (Der.) **Disorganized Capitalism: Contemporary Transformation of Works and Politics**, Cambridge: Polity Press, 170–220.
- Ollman, B. (1972) Towards Class Consciousness Next Time: Marx and the Working Class, **Politics and Society**, 3, 1-24.

- Omay, U. (2011) Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar, **Çalışma ve Toplum**, 30 (3) 137-165.
- Özüğürü, M. (2010) TEKEL Direnişi: Sınıflar Mücadelesi Üzerine Anımsamalar, Bulut, G. (Der.) **Tekel Direnişi Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, Ankara: Notabene, 47-64.
- Pakulski, J. (2005) Foundations of Post-Class Analysis, Wright, E. O. (Der.) **Approaches to Class Analysis**, Cambridge: Cambridge University Press, 152-179.
- Pakulski, J. (2007) Toplumsal Hareketler ve Sınıf: Marksist Paradigmanın Çöküşü, Erbaş, H. (Der.) **Fark/Kimlik Sınıf**, Ankara: EOS, 31-71.
- Polletta, F., Jasper, J. M. (2001) Collective Identity and Social Movements, **Annual Review of Sociology**, 27, 283-305.
- Przeworski, A. (1977) Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's The Class Struggle to Recent Controversies, **Politics & Society**, 7 (4), 343-401.
- Rinehart, J. W., Okraku, I. O. (1974) A Study of Class Consciousness, **Can. Rev. Soc & Anth.** 11 (3), 197-213.
- Rosenberg, M. (1953) Perceptual Obstacles to Class Consciousness, **Social Forces**, 32, 22-27.
- Roth, N. R. (2007) 'Union School' or 'Revolutionary U'? Exploring the Links Between Working-Class Consciousness and Labour Education, **Paper Presented at the Annual Meeting of the American Sociological Association**, New York.
- Roth, N. R. (2008) Blue-Collar Aristocrats? General Motors Auto Workers and Oppositional Class Consciousness, **Humanity and Society**, 32, 168-196.
- Savage, M., Bagnal, G., Longhurst (2001) Ordinary, Ambivalent and Defensive: Class Identities in the Northwest of England, **Sociology**, 35 (4), 875-892.
- Sayılan, F., Türkmen, N. (2010) Tekel Direniş-Ekmek ve Gül, G. Bulut (Der.) **Tekel Direnişi Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, Ankara: Notabene, 139-155.
- Schulman, M. D., Buttel, F. H. (1978) Class Conflict Consciousness and the Consistency of Political-Economic Attitudes Among the Working-Class, **Journal of Political and Military Sociology**, 6, 205-217.
- Selamoğlu, A. (2004) Örgütlenme Sorunu ve Sendikal Yapıda Değişim Arayışı, **Çalışma ve Toplum**, 2 (2), 39-54.
- Sennet, R., Cobb, J. (1973) **The Hidden Injuries of Class**, New York: Norton.
- Simms, M. (2012) Imagined Solidarities: Where is Class in Union Organising?, **Capital & Class**, 36 (1), 97-115.
- Skeggs, B. (1997) **Formations of Class and Gender: Becoming Respectable**, London: Sage.
- Surrige, P. (2007) Class Belonging: A Quantitative Exploration of Identity and Consciousness, **The British Journal of Identity**, 58 (2), 207-226.

- Thompson, E. P. (1995) 18th Century English Society: Class Struggle Without Class?, Joyce, P. (Der.) **Class**, Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, E. P. (2004) **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, İstanbul: Birikim.
- Touriane, A. (1971) **The Post-Industrial Society**, New York: Random House.
- Türkmen, N. (2012) **Eylemden Öğrenmek & Tekel Direnişi ve Sınıf Bilinci**, İstanbul: İletişim.
- Uçkan, B., Yıldırım, E. (2010) İşverenlerin Sendikasılaştırma Modelleri ve Türkiye Örneği, **Çalışma ve Toplum**, 25 (2), 163-184.
- Vallas, S. P. (1987) The Labour Process as a Source of Class Consciousness: A Critical Examination, **Sociological Forum**, 2 (2), 237-256.
- Wallace, M., Janusbai, A. (2004) Finding Class Consciousness in the New Economy, **Research in Social Stratification and Mobility**, 20, 385-421.
- Wallerstein, I. (1996) **Tarihsel Kapitalizm**, İstanbul: Metis.
- Wallerstein, I. (2000) Halklılığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik, I. Wallerstein ve E. Balibar (Der.) **İrk, Ulus, Sınıf Belirsiz Kimlikler**, İstanbul: Ayrıntı.
- Wood, E. M. (1995) **Democracy Against Capitalism Renewing Historical Materialism**, New York: Cambridge University Press.
- Wright, E. O. (1985) **Classes**, New York: Verso.
- Wright, E. O. (1991) The Conceptual Status of Class Structure in Class Analysis, Mc Nall, S. G. *vd.* (Der.) **Bringing Class Back in Contemporary & Historical Perspectives**, Oxford: Westview Press, 17-37.
- Yarrow, M. (1991) The Gender-Specific Class Consciousness of Appaliachian Coal Miners: Structure and Change, Mc Nall, S. G. *vd.* (Der.) **Bringing Class Back in Contemporary & Historical Perspectives**, Oxford: Westview Press, 285-310.
- Yıldırım, E., Uçkan, B. (2010) İşverenlerin Sendikasılaştırma Modelleri ve Türkiye Örneği, **Çalışma ve Toplum**, 25 (2), 163-184.
- Yücesan-Özdemir, G. (2000) Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi, **Toplum ve Bilim**, 86, 241-259.
- Yücesan-Özdemir, G. (2008) Emek Süreci Teorisi ve Türkiye’de Emek Süreci Çalışmaları, G. Yücesan-Özdemir ve A. M. Özdemir (Der.) **Sermayenin Adaleti Türkiye’de Emek ve Sosyal Politika**, Ankara: Dipnot, 21-50.
- Yücesan-Özdemir, G. (2009) **Emek ve Teknoloji Türkiye’de Sendikalar ve Yeni İletişim Teknolojileri**, Ankara: Tan.
- Zingraff, R., Schulman, M. (1984) Social Bases of Class Consciousness: A Study of Southern Textile Workers With a Comparison by Race, **Social Forces**, 63, (1), 98-116.

